

Högskoleprovet[©]

Svarshäfte nr.

BLOCK 5

DELPROV 9

LÄS c

Anvisningar

Provet innehåller 20 uppgifter

Provet består av fem texter från olika ämnesområden. Texterna är skrivna av olika författare och är ibland bearbetade för att passa in i provet.

Till varje text hör fyra uppgifter. Varje uppgift består av en fråga med fyra svarsförslag. Ett av dessa är rätt.

Ibland kan du klart se att ett av svarsförslagen är rätt och de andra fel. Ibland verkar först flera svar mer eller mindre rimliga. Då måste du, genom att jämföra de olika svarsförslagen, välj ut det som med stöd av texten **bäst** besvarar frågan.

Observera att du ska lösa uppgifterna med ledning av den information som ges i respektive text.

Alla svar ska föras in i svarshäftet. Det ska ske **inom** provtiden.

MARKERA TYDLIGT!

Om du inte kan lösa en uppgift, försök då att bedöma vilket svarsförslag som verkar mest rimligt. Du får inget poängavdrag om du svarar fel.

På nästa sida börjar provet som innehåller **5 texter** och **20 uppgifter**.

PROVTID: 50 minuter

BÖRJA INTE MED PROVET FÖRRÄN PROVLEDAREN SÄGER TILL!

Tillstånd har inhämtats att publicera det upphovsrättsligt skyddade material som ingår i detta prov.

UTBILDNING OCH DEMOKRATI

I amerikansk utbildningspolitisk debatt har de s.k. kulturkrigen som bl.a. handlar om läroplanens innehåll och utbildningens syften nu pågått i tjugo år. Även om man kan ha synpunkter på denna debatts kvalitet har den obestridligt återinfört relationen mellan utbildning och demokrati på den utbildningspolitiska agendan.

I denna debatt står två positioner mot varandra och de kan i korthet beskrivas på följande sätt. De s.k. essentialisterna menar att skrivna verk har olika värde. Inom historia, politik, litteratur – ja i princip inom alla discipliner finns en kärna, en *essens*, som elever skall läsa av det skälet att denna litteratur helt enkelt är den bästa. Alan Blooms kritik av den amerikanska utbildningspolitiken gick bl.a. ut på att om inte denna kärna lärs ut kommer ett intellektuellt mörker att lägga sig över nationen. Enligt Bloom har det redan börjat skymma ordentligt. Som orsaker till denna skymning anges både skolpolitiker och pedagoger förblindade av progressivism.

Den andra positionens företrädare kallas ibland dekonstruktivister. De avvisar denna typ av värde- och kunskapsobjektivism och förespråkar istället snarare en relativistisk syn på kunskaper. Man ifrågasätter således den universella och monopolistiska syn som essentialisterna företräder. Med vilken rätt skall minoriteter tvingas acceptera en läroplan och ett kunskapsinnehåll som utgår från ett vitt maskulint övre medelklassperspektiv? Dekonstruktivisterna uppfattar de olika varianterna av kunskapsstoff i USA som maktutövning. De kunskaper som samhället överför till kommande generationer fungerar som en bland flera former av det förtryck som kännetecknar det amerikanska samhället.

I Sverige har inte funnits någon motsvarande debatt om innehållet i undervisningen. Den kunskapsdebatt vi hade kring 1980 var i jämförelse med den amerikanska en krusning på ytan och den ebbade snabbt ut. I USA betonar den konservativa sidan i högre grad enhetlighet i undervisningens innehåll medan radikala kritiker oftare förespråkar mångfald. Denna skillnad mellan USA och Sverige kan delvis förklaras av betydande sociokulturella skillnader. Pluralism är hos oss snarare kopplat till den liberala kritiken av ett alltför enhetligt skolsystem, men kritiken riktar inte mot de övergripande målen i undervisningen utan pluralismen handlar mer om rätten att få påverka undervisningens *form*, vilket den s.k. skolpengsdebatten till en del kan ses som ett exempel på. Pluralismen i USA, däremot, tar sin utgångspunkt i olika minoriteters krav på att själva få påverka målen för undervisningen, det kan exempelvis gälla att omformulera läroplanen för historieundervisningen.

I USA förefaller positioner förknippade med essentialism oftast sammanfalla med allmänt konservativa politiska åsikter inom politikens högra fält. Kraven på pluralism och kritiken mot statens universella anspråk är däremot svårare att sammankoppla med vänster eller höger, delvis beroende på att dekonstruktivism ryms inom ramen för postmodernismens sätt att betrakta politik. Att kategorisera politiken i vänster och höger uppfattas som överspelat.

Överfört till svenska förhållanden blir det minst sagt förvirrande när innehållet i essentialism och dekonstruktivism ses i termer av vänster och höger. Vårt liberaldemokratiska samhälle gör anspråk på universalism och lika behandling, vilket historiskt sett haft en mycket stark förankring i Sverige.

Principen om lika behandling är och har varit en av huvudingredienserna i socialdemokraters och liberalers reformprogram på utbildningsområdet under hela 1900-talet. Vänstern har här snarare än högern verkat under mottot att så många som möjligt,

åtminstone upp till gymnasienivån, skall följa centralt bestämda kurser inom en gemensam grundskola.

Trots att den liberaldemokratiska principen om universalism haft och har stark förankring i USA inom många områden har den inte genomsyrat utformningen av utbildningsväsendet i speciellt hög grad. När sålunda radikala kritiker på dekonstruktivistisk grund riktar kritik mot institutionernas sätt att förstärka ett visst tänkande har uppgörelsen sällan utmynnat i förslag om enhetliga program inom gemensamma institutioner eftersom man menar att gruppens "intressen" bättre företräds av den själv.

Benjamin Barber gör en mycket grundlig genomgång av de båda sidornas argument som han sedan kritiskt granskar. Jag skall nedan ge två exempel på Barbers invändningar. Dels mot essentialister som hävdar att läroplaner skall innehålla en given kärna, bestämd av den kompetens som endast finns inom traditionella akademiska discipliner, dels mot radikala dekonstruktivister som ifrågasätter ett sådant innehåll eftersom det inte kommer att uppfattas som representativt och meningsfullt av användarna.

Den konservativa kritiken mot dagens utbildningssystem i USA såsom den anförts av bl.a. Alan Bloom anser att förfallet inom utbildningsområdet orsakats av att politiken fått för stor inflytande över utbildningssystemet. Man frågar sig om det är förnuftigt att de institutioner som skall upprätthålla förnuftet kan och får styras av politiska institutioner som i så hög grad kännetecknas av dunkla motiv och irrationalitet. Svaret blir nej, och man ser den omvända formen för styrning som rimligare, nämligen att samhället bör lyssna och ta lärdom av lärosätena. Barber ser i denna argumentation en mycket tydlig elitism som går tillbaka till Platons idéer. Barbers poäng är att utbildning måste kopplas ihop med demokrati. I grund och botten är det konservativa och platonska argumentet ett grundskott mot demokratin eftersom den självutnämnda meritokratin anser sig ha de bästa svaren på varje tids stora frågor. Barber avvisar en konstruerad demarkationslinje mellan det demokratiska samhället och dess utbildningsinstitutioner. Demokratin ger inte människan automatiskt tillträde till ett liv i frihet och ansvar. Däremot besitter utbildning något som har avgörande betydelse för att var och en skall kunna leva ett liv i frihet och ansvar. Utbildning skall vara en förberedande och förbindande länk till individens deltagande i det allmänna, dvs. det politiska livet, och utbildningsinstitutioner får varken isoleras eller privatiseras.

Barber instämmer i radikala minoritetsföreträdares beskrivning av USA som en nation präglad av vit dominans, elitism och ojämlikhet. De radikala dekonstruktivisternas kritik av utbildningssystemet är inte inriktad på utbildningens pedagogiska sida. Kritiken riktar istället mot vad man ser som samhällets definitionsmonopol på vad legitima kunskaper är. Huvudfelet är systemets anspråk på att överföra vissa kunskaper som sanningar samtidigt som andra kunskaper förvandlas till icke sanningar eller förpassas bort från kursplanerna. Den radikala kritikens argument bygger på antagandet att vetenskap och kunskap hela tiden används inom ramen för systematiskt förtryck. Man intar en s.k. postmodern ståndpunkt i synen på kunskaper och tonar ned möjligheten och sannolikheten att överhuvudtaget några goda skäl finns för att alla amerikaner skall läsa just den litteratur som samhällsinstitutionerna bestämt.

Barber gör skillnad mellan skepticism och relativism. Han bejakar det förra, men uppfattar det senare som en återvändsgränd. Att både förneka möjligheten till och önskvärdheten av delade intellektuella normer som både forskare, lärare och elever

skulle kunna använda vid t.ex. värderingen av utbildning är udd-
löst. Barbers uppfattning på denna punkt överensstämmer med
en annan utbildningsorienterad amerikansk statsvetare, Amy
Gutmann, som också söker en position bortom essentialistens och
dekonstruktivistens. Det är framför allt två problem i den radi-
kala dekonstruktivistiska kritiken som både Barber och Gutmann
vill lyfta fram. Den förnekar varje möjlighet att via förnuftet, dvs.
med hjälp av utbildning, kunna bidra med svar på vår tids pro-
blem. Och den förnekar att varje ansträngning att söka svar är
annat än maktutövning.

Mot denna relativism ställer inte Barber värdeobjektivism, utan
en tilltro till att individer genom det offentliga samtalet, vars för-
utsättning grundas i ett utbildningssystem som återupprättar län-

ken till res publica, både vill och kan utveckla sina liv gemensamt
i frihet och ansvar. Han återkommer till att valet inte står mellan
ett samhällssystem vars övergripande norm för fördelning av det
goda är kunskap/kompetens och ett där penningar och materiell
rikedom utgör främsta samhällsnormen. Hans ideal är istället den
starka demokratin som innebär "en aristokrati för var och en",
eller annorlunda uttryckt, utvidgad demokrati kräver en förstärk-
ning av var och ens kulturella kapital. Från ett svenskt perspektiv
där medborgerlig bildning funnits som en bärande idé inom flera
folkrörelser är det lätt att känna igen sig i de ideal som Barber vill
återuppliva.

Göran Bergström

res publica = "den allmänna saken"; det offentliga i motsats till
det privata.

Uppgifter till texten

UTBILDNING OCH DEMOKRATI

1. Vilket svarsförslag sammanfattar bäst Benjamin Barbers syn på förhållandet mellan utbildning och demokrati, som den beskrivs i texten?

- A Utbildningen måste i ett demokratiskt samhälle bygga på fasta värden och normer.
- B Utbildning är nödvändig för att individen ska kunna tillvarata sina demokratiska rättigheter.
- C Utbildningens främsta uppgift är att sprida demokratins idéer och värderingar till kollektivet.
- D Utbildning är ett konkret exempel på tillämpad demokrati.

2. Vad är det som de amerikanska dekonstruktivisterna i första hand kritiserar?

- A Att kunskap har blivit likvärdigt med en vara på marknaden.
- B Att det är förbehållet en viss grupp att bestämma för alla andra vad viktig kunskap är.
- C Att utbildningsväsendet kommit att isoleras från resten av samhället.
- D Att undervisningen alltför lättvindigt påverkas av politikens dagsfrågor.

3. Vad kritiserar Benjamin Barber hos dekonstruktivisterna, enligt texten?

- A Deras uppfattning att kunskapshantering alltid är ett maktinstrument.
- B Deras uppfattning att opolitisk undervisning är möjlig.
- C Deras uppfattning att kollektiv kunskap är viktigare än individuell.
- D Deras uppfattning att all kunskap har ett värde i sig.

4. På vilket sätt har strävandena för mångfald i undervisningen skilt sig åt i Sverige och USA, enligt texten?

- A Aktiviteten har i Sverige främst inriktats på centrala politiska nivåer – i USA på de lokala nivåerna.
- B Opinionen har i Sverige främst funnits inom utbildningsväsendet – i USA utanför detsamma.
- C Frågan har i Sverige främst drivits av partier och folkrörelser – i USA av professionella debattörer och experter.
- D Debatten har i Sverige främst rört de yttre förutsättningarna för undervisningen – i USA själva innehållet.

BLYFÖRORENINGAR

Det finns en hel rad exempel på föroreningar där vi nu vet att man tidigare underskattat hälso- och miljöriskerna: asbest och organiska lösningsmedel (arbetsmiljön), bly (arbetsmiljön och storsamhällets miljö), olika skogsskadande luftföroreningar osv. Man måste tyvärr räkna med att listan kommer att bli längre i framtiden. Å andra sidan finns det också exempel på att man överskattat risker. Cyklamet användes som sötningsmedel i livsmedel men förbjöds efter ett larm som senare visade sig obefogat.

Det tar ofta alltför lång tid från de första klara misstankarna till dess man genomför verkligt kraftfulla motåtgärder. Om vi vill undvika att samhället reagerar lika trögt varje gång, måste vi lära av tidigare händelser. Låt oss därför studera ett lärorikt historiskt exempel. Per Lindeberg har i boken *Blylarmet* (1983) beskrivit hur frågan om blyblyets hälsorisker utvecklades. Exemplet visar hur svårt samhället har att hantera oklara hälsorisker av lågdosexponering av en hel befolkning i de fall starka industriintressen står emot miljöopinionen och det handlar om en verksamhet som hunnit bli väl etablerad i samhället.

Man kan invända att blyet inte längre är någon stor debattfråga, eftersom vi nu successivt inför blyfri bensin i Sverige. Poängen med exemplet är emellertid inte just blyet som hälsorisk utan att lära av det som hänt. Hur skall vi i framtiden kunna reagera snabbare på misstankar om hälso- och miljörisker? Hur skall vi kunna skilja motiverade och överdrivna larm från varandra?

Bly infördes som tillsats i bensinen redan på 1920-talet i USA. Till Sverige kom blyblyet efter andra världskriget. Det var en billig tillsats som förbättrade bensinens funktion som drivmedel (höjer det s.k. oktantalet). Under många decennier var det dominerande perspektivet bland yrkesmedicinare och andra läkare att blyet var farligt endast i höga doser. Det var riskerna för vuxna människor man var intresserad av och då huvudsakligen akuta förgiftningar och höga blydosor.

Forskningen kring blyets hälsorisker var under många decennier en exklusiv yrkesmedicinsk specialitet. Man visste egentligen mycket litet om riskerna med de lägre blyhalter som allmänheten utsattes för i tätortsluften, och man ville inte förstå att det kunde vara några risker. Det fanns inga bevis för det, menade man.

Så sent som 1977 förklarade Världshälsoorganisationen, WHO, att hjärnskador hos barn inte kan uppträda förrän vid en blyhalt i blodet på 50-60 mikrogram bly per dl blod. Numera vet man att det troligen inte finns någon säker tröskel alls. Redan vid 20 mikrogram bly per dl blod kan hjärnan ha påverkats negativt.

Den första utmaningen mot det etablerade perspektivet kom 1965 från en ung kemist i USA. I Sverige var det en biolog som slog larm några år senare och krävde borttagande av blyet i bensinen. 1979, när man sänkt blyhalten i bensinen i Sverige men inte tagit bort det helt, kom ett nytt larm från ett par engelska kemister i form av en artikel i den ansedda svenska tidskriften *ambio*, utgiven av Kungliga Vetenskapsakademien.

Vid samtliga dessa tillfällen kom fräna motattacker från tongivande yrkesmedicinare. De som larmade om blyet anklagades för inkompetens, att vara icke-seriösa forskare och att ge sig in på områden de inte behärskade. Att representanter för icke-medicinska forskningsområden skulle tro sig veta bättre gjorde dessa medicinare upprörda.

Dessa attityder mot oliktänkande från ledande medicinska auktoriteter kom under lång tid att avskräcka oroade läkare och forskare från att uttala sin oro. De ville inte riskera att bli stämplade som osakliga och misstänkliggjorda som forskare i framtiden.

Per Lindeberg menar att i ett historiskt perspektiv kom den svenska läkarkårens attityd i blyfrågan snarast att fördröja utveck-

lingen mot blyfri bensin. Problemet skulle också kunna uttryckas så, att de intressegrupper (olje- och bilbranscherna) som gärna ville ha kvar blyblyet drog otillbörlig fördel av den medicinska vetenskapens noggranna (och i denna fråga långsamma) sätt att arbeta.

Kostnaden att undvika blyet i bensinen är relativt låg, mindre än ca 10 öre per liter bensin i 1990 års penningvärde. Sett med dagens kunskaper kan det då kännas egendomligt att samhället så länge accepterade den risk som blyblyet innebar för folkhälsan.

Frågan om blyblyets vara eller inte vara är nu avgjord genom den successiva övergången till blyfri bensin. Man får dock hoppas att samhället har lärt sig något av denna fråga. Man kan räkna med att liknande situationer med krav på beslut trots osäkra kunskaper kommer att upprepas om och om igen.

Kunskaperna kommer troligen alltid att förbli ofullständiga om de långsiktiga effekterna av lågdosexponeringar. Inför denna fundamentala osäkerhet förekommer, vilket blev tydligt under blydebatten, två motsatta attityder:

1. Den första attityden: Man bör bara försiktig med att kräva motåtgärder, innan man med säkerhet vet att skador av betydelse faktiskt uppstår. Det är annars risk att man vidtar åtgärder i onödan, kanske till höga kostnader. Forskare bör undvika att på ett tidigt stadium gå ut i den allmänna debatten och varna för olika ämnens farlighet, eftersom människor då kan oroas i onödan. Det räcker inte med misstankar, utan man bör ha klara bevis, innan man som vetenskapsman kommer med varningar. Man bör helst hålla sig till vad ledande auktoriteter på området har att säga och vid osäkerhet satsa på fortsatt forskning. Industrirepresentanter hävdar ofta detta perspektiv och menar att man inte vill ta på sig kostnader för en miljöåtgärd med osäker nytta. Genom att peka på eventuella osäkerheter i det vetenskapliga underlaget hoppas man kunna slippa eller i varje fall skjuta upp kostnader för åtgärder.

2. Den andra attityden: När det gäller ämnen som många människor utsätts för under lång tid borde redan starka misstankar om allvarliga skador leda till förbud eller i varje fall kraftiga nedskärningar. Man kan inte vänta med åtgärder tills bevisningen om farligheten är fullständig, eftersom det kan ta årtionden till tillgänglig vetenskaplig metodik. Under tiden kan tiotusentals eller hundratusentals individer ha hunnit skadas. Bevisbördan bör snarare ligga på dem som ansvarar för utsläppen, i detta fall bil- och oljeindustrierna, än på dem som ofrivilligt utsätts för denna massexponering. Det innebär krav på s.k. "omvänd bevisbörda" dvs. att ett ämne inte får användas förrän man visat att det är tillräckligt ofarligt.

Denna konflikt mellan två attityder förekommer även i fråga om andra hälso- och miljöproblem, exempelvis amalgamfrågan, naturskadande och klimatpåverkande luftföroreningar osv.

Till den första attityden är ofta kopplad en positiv inställning till de ekonomiska och tekniska värderingar som dominerar i industrisamhället. Den andra attityden hänger ofta samman med miljöengagemang och inställningen att forskare bör ta större samhällsansvar.

Ingemar Leksell

Uppgifter till texten BLYFÖRORENINGAR

5. Vad var det huvudsakliga problemet med hanteringen av frågan om blyets hälsorisker?

- A Motståndet från lekmän och icke-kompetenta forskare.
- B De ekonomiska merkostnaderna av ett förbud.
- C Bristen på enighet inom forskarsamhället.
- D Nonchalansen inför internationella erfarenheter.

6. Vad kännetecknade det medicinska etablissemangets inställning i blydebatten, enligt artikelförfattaren?

- A Kortsynthet
- B Inkompetens
- C Överreaktion
- D Revirtänkande

7. Hur förhåller sig artikelförfattaren till sitt ämne?

- A Propagerande
- B Moraliserande
- C Ifrågasättande
- D Resonerande

8. Vad tror artikelförfattaren om framtiden när det gäller hälsorisker liknande dem som förknippas med bly?

- A Erfarenheterna av blyföroreningarna kommer att leda till att andra risker överdrivs.
- B Forskarna kommer i allt högre grad att tvingas till ett större samhällsansvar.
- C Marknaden och industriintressena fortsätter att diktera forskningens villkor.
- D Forskarnas och debattörernas kunskap om riskerna fortsätter att vara otillräcklig.

SLAPPHETENS SKÄRPA

Jag har aldrig stött på någon som uppskattar Linda Norrman Skugges krönikor i *Expressen Fredag*. I stället brukar de kritiska åsikterna hagla: hon anklagas för allt från att utarma språket med medvetna felstavningar och onödigt inblandning av engelska ord till att vara våldsglorifierande och känslökall, från att vara diffus och svamlig till att snobba med källarbands-namedropping för att verka exklusiv och först.

Men Linda själv har aldrig behövt tvivla på att hon är uppskattad och förstådd. Inte med 30-40 beundrabrev i veckan. Och varför skulle hon försöka göra sig populär hos några andra än sina besläktade tonårs-själur? Det är i själva verket här mycket av orsaken till dessa ständiga idiotförklaringar ligger, för Linda gör något som få vågar: hon tar risken att framstå som korkad för dem som inte förstår.

Det må vara modigt eller dumdristigt, men att Linda är en stor stilistisk talang borde vara självklart för alla som har tagit sig igenom *Lindas samlade krönikor 93-95*.

Komprimerade på detta vis syns sambandet mellan krönikorna nämligen med ens mycket starkare. Lindas språk blir genast synligare, ett språk som karaktäriseras lika mycket av det det inte innehåller som av det som finns med.

Vartenda ignorerat adjektiv och skiljetecken, varje ofullständig meningsbyggnad, varje medveten felstavning – t.ex. att skriva "läppsyl" i stället för "lypsyl" – detta som tillsammans ger det slarviga slackerintrycket i en lösryckt krönika, känns här plötsligt väldigt medvetet och nog utvalt.

I hennes ständiga krig mot det präktiga och konventionella, mot förnumstiga människor som inte skäms för att säga att de har gott självförtroende och alltid har tips för en fin solbränna, blir detta språk ett vapen som trotsar, chockerar och irriterar.

Betydligt mer intresserad av att fika och handla kläder än att läsa böcker och gå på Dramaten omdefinierar Linda med befriande djärvhet hela begreppet ytlighet utifrån dessa människor: det är de som lever sitt liv efter de förutbestämda konventionerna som är ytliga, inte de som tänker själva, hur dessa tankar än ser ut.

Men när avståndstagandet från politiskt korrekta åsikter och handlingar blir ett fullvärdigt mål i sig blir det bara fånigt, som när hon ska köpa hårbalsam som hon "verkligt kunde lita på var testat på små mjuka djur" eller när hon berättar hur hon njuter av att kasta gamla batterier i papperskorgen. Att välja åsikter utifrån vad som är minst konventionellt är ungefär lika dumt som att gilla barnpornografi bara för att det är så

politiskt inkorrekt. Provokation som självändamål är alltid lika långtråkig.

Texternas största problem är dock Lindas oförmåga, eller möjligtvis ovilja, att fokusera sig. Rastlöst hoppar hon mellan olika iakttagelser och åsikter som inte har mer med varandra att göra än att de råkar vara hopfösta i samma krönika. Hela tiden känner man hennes rädsla för att vara för tydlig, och därmed platt, banal och – gud förbjude – konventionell, och ofta verkar hon ha slängt in ett paradoxalt påstående eller en lösryckt fras mitt i texten för att vara på den säkra sidan.

Som starkast är hon när hon i samma andetag tangerar det poetiska och det absurda, i meningar som "...och det skulle sluta med att jag svalde tungan i en fängelsecell och kom på att jag hade satt mig själv överst på min egen dödslista", eller "Sen vill nån öppna kapsylen och sprutlackera hela rummet med ångest".

Ett språk som det senare förutsätter en modig exponering av ens inre och inte heller här räds Linda.

Mindervärdeskomplex inför de snyggare tjejerna, dåligt självförtroende och en närmast hypokondrisk fixering vid olika sjukdomar återkommer ständigt i olika former, uppblandade med drömmar, favoritfantasier och personliga minnen. Skoltidens kränkande situationer och idiotiska undervisningsmetoder är det som etsat sig fast hårdast i minnescentrum, och här transformeras de till en svidande kritik av skolsystemet.

Men någonstans i denna nakna, självutlämnande prosa ligger också ett annat problem med Lindas krönikor – hur intressant är egentligen det här i en fredagsbilaga? Vad har det med populärkultur att göra? Vad har det med journalistik att göra? Visst ska man vara personlig i en krönika och visst finns det ingen bra journalistik som inte är subjektiv, men Lindas text skulle både vad gäller språk och ämne passa betydligt bättre i en roman än på en tidningssida.

Därför framstår de som så mycket bättre i bokform än i sitt ursprungliga skick, och det kan väl egentligen inte vara meningen? Lindas begåvning känns helt enkelt snarare episk och poetisk än journalistisk.

Skulle hon spara sina kommande krönikor till en bok i stället skulle kanske 90-talets ack så efterlängtnade generationsroman äntligen komma att se dagens ljus.

Karin Ström

Uppgifter till texten SLAPPHETENS SKÄRPA

9. **Många uppskattar inte Linda Norrman Skugges krönikor och hennes språk. Vilka är det, enligt recensenten, som framför allt bör känna sig provocerade?**

- A "Välanpassade" människor i alla generationer.
- B "Innefolket" i den yngre generationen.
- C "Trendiga" människor i den äldre generationen.
- D "Korkade" människor i alla generationer.

10. **Vad är, enligt recensenten, en av svagheter i Linda Norrman Skugges krönikor?**

- A Det alltför medvetet slarviga språket.
- B Fixeringen vid populärkulturella ämnen.
- C Behovet att alltid gå mot strömmen.
- D Det fantasilösa valet av vardagsiakttagelser.

11. **Vad ser recensenten som en orsak till att Linda Norrman Skugge blivit så kritiserad?**

- A Att hennes texter riktar sig till en begränsad grupp läsare.
- B Att hon felaktigt kan uppfattas som alltför politiskt korrekt.
- C Att hennes ständiga tyckande till slut blir påfrestande.
- D Att hon starkt avviker från bilden av den typiska nöjesjournalisten.

12. **Vilket av följande rubrikförslag täcker bäst recensentens slutintryck av Linda Norrman Skugges krönikor i bokform?**

- A Linda – bättre samlad än utspridd.
- B Linda – hellre tydlig än poetisk.
- C Linda – varken korrekt eller korkad.
- D Linda – mer provokatör än krönikör.

BANKRÅN I FINLAND

Antalet bank- och postrån i Finland ökar kraftigt. På 1970-talet begicks i genomsnitt färre än 20 rån årligen. Under det följande decenniet låg siffran på mellan 20 och 30 fall, för att år 1991 nå ett all-time high – 104 fall.

En förklaring kan vara det finska bankväsendets sammanbrott, och den höga arbetslösheten.

Två studier har gjorts av polisutredningsmaterial för alla bank- och postrån begångna år 1991. Resultaten har jämförts med en liknande studie som gjordes för åren 1970–1976.

Jämförelsen resulterar inte i särskilt många dramatiska fynd. Ett rån begånget på 1970-talet visar stora likheter med ett rån begånget år 1991 – även om antalet gärningsmän per rån och andelen väpnade rån är något högre år 1991. En jämförelse med tyska och svenska bank- och postrån avslöjar inte heller några markanta eller lättolkade särdrag i de finska bank- och postrånen.

Några intressanta skillnader framkommer dock mellan 1970-talet och 1991: Bland gärningsmännen år 1991 finns flera som inte varit straffade tidigare – affärsmän och andra som råkat i ekonomisk kris som ett resultat av den allmänna ekonomiska utvecklingen i landet. Antalet uppklarade brott är något lägre år 1991 än på 1970-talet, men skillnaden är inte särskilt stor.

Det var inte möjligt att ge svar på frågan i vilken mån 1991 års rånare tidigare hade begått samma slags brott eftersom straffregisteruppgifterna inte är tillräckligt nyanserade. Det går inte heller att säga huruvida 1991 års gärningsmän i sin brotts-, och i detta fall särskilt i sin bankrånarkarriär, gynnats av förändrade häkttningsregler som följt med en ändring av förundersökningslagen. Hypotesen kan inte testas nu, men den kan inte heller uteslutas. Det är möjligt att lagändringen – som bl.a. medförde en mycket kraftig sänkning av antalet häktade – också medförde en ökning av antalet personer, bland dem även många s.k. vaneförbrytare, som väntade på rättegång utan att för den skull vara frihetsberövade. Sannolikt är det just denna kategori människor som svarar för en stor del av det ökade antalet rån. Enligt min mycket provisoriska tolkning förändrades ökningen av antalet rån år 1989 (från 30 till 59) huvudsakligen av denna systemförändring. De flesta av dessa rånare greps, och antalet rån sjönk följande år till 39. Nästa markanta ökning – år 1991 – var dock en produkt av ett mer komplicerat samspel av också andra, mer allmänna faktorer.

Det är svårt att hitta några avgörande skillnader mellan de gamla och de nya rånen, som enkelt kan förklara ökningen till 1991 års nivå. De skillnader som framkommit förtjänar dock en närmare granskning. Undersökningsmaterialet har därför kompletterats med ett tiotal intervjuer med personer som våren 1993 var intagna på fängelse för ett eller flera bank- och postrån begångna under 1991.

Intervjuerna ändrade i någon mån – om än inte dramatiskt – vår uppfattning av situationen. Uppgifter från grova återfallsförbrytare tyder på att man vid decennieskiftet 1979/1980 fortfarande räknade bankrånen till de svåra och stora brotten. Illusioner om enorma byten och storstilade föreställningar om ett bankrån som Den Stora Kuppen som avslutning på en lyckad brottskarriär tonade fram i intervjuer med professionella inbrottsstjuvar. Illusionerna tycks ha bleknat eller försvunnit; åtminstone kunde vi inte spåra dem i intervjuerna år 1991.

Det var inte lätt att hitta några motiv för brotten. Lättförtjänta pengar var förstas ett allmänt motiv, mer konkret skulle pengarna användas till olika saker som narkotika, "skulder" eller ett "gott liv".

Jag har försökt skissera några allmänna samhällsprocesser som, tillsammans med konkreta förändringar i påföljdssystemet, kan ligga bakom ökningen av bankrånen.

I Marcus Felsons anda granskade jag möjligheten att söka efter olika typer av förklaringsmekanismer: har någon av de allmänna förutsättningarna – tillfällesstrukturen, skyddsåtgärder eller kontrollen i övrigt – förändrats markant? Så verkade inte vara fallet. Antalet bankkontor, bevakning och skyddsåtgärder föreföll vara i stort sett oförändrade. Allmänna rekommendationer om hur bankpersonal skall bete sig i rånsituationer är i stort sett oförändrade. Såvitt jag kan förstå torde de vara välbekanta: motstånd skall inte göras, personskador måste undvikas, rånaren skall få sina pengar. Personalen skall göra så noggranna iakttagelser som möjligt om rånare och flyktmetod. Genom att låsa in större summor i kontanter i kassavalv eller på något annat svårtillgängligt ställe, bör det potentiella bytet kunna minimera. Vaktpersonal används vanligtvis inte inne i bankkontoren.

Om då alltså varken tillfällesstrukturen eller bevakningen förändrats på någon avgörande punkt, får man vända blicken mot motivationselementet: antalet motiverade gärningsmän och deras beteende. Här är det rimligt att anta att någon förändring skett.

Förklaringen går delvis att finna i den ekonomiska recessionen. Det är sannolikt att markanta förändringar på egendomsbrottslighetens område har sin bakgrund i de sämre tiderna.

Det finns skäl att närmare granska arten av samband i frågan. Min tolkning bygger på antagandet att recessionen verkar på åtminstone tre olika sätt. För det första har den, i dagens Finland, medfört en permanent massarbetslöshet, vilket för vaneförbrytare vanligtvis innebär att det praktiskt taget inte finns några lagliga förtjänstmöjligheter. Nedgången i ekonomin innebär också att det även utanför de traditionella brottslingskretsarna finns motiverade gärningsmän. Dessa gör sig oftast skyldiga till kreditkortsbedrägerier och liknande, men även ett eller annat bankrån kan förekomma. Den åtstramning av bankernas lånepolitik som bankkrisen medfört, har fått konsekvenser för hela ekonomin och därmed också för dessa personer.

Ökningen av antalet rån och den omfattande medietäckning som fenomenet fått, har i sin tur lett till att nya förbrytare rekryteras: bankrånen upplevs som ett slags utmaning. Fantasier om bankrån börjar spridas i brottslingskretsar, på fängelser och krogar likaväl som inom den s.k. normalvärlden.

Till detta kan läggas den ekonomiska recessionen och bankkrisen, som i Finland har fått nästan ofattbara proportioner. I och med att den skandalösa situationen hos de finska bankerna avslöjats för allmänheten, har bankväsendet stämplats som korrupt och brottsligt. Bankerna har förlorat sin sakrala och vördnadsbjudande profil. I och för sig hade bankerna börjat anta en mer "världslig" stil redan i samband med det stora uppsvinget under senare hälften av 1980-talet, då de plötsligt började agera aktivt för att låna ut pengar (penningpolitiken "frigjordes" då från den dittills strikta kontrollen av Finlands Bank). Bankernas fördärvade rykte har gjort att de blivit ett fritt byte. "Det var rätt åt dem att de blev rånade, de var ju rena storskurkarna själva" är en åsikt som många ställer sig bakom, inte bara rånare.

Bankkrisen har också inneburit att den nyligen liberaliserade lånepolitiken stramats åt betydligt. Tillsammans med den mycket höga räntenivån har de ekonomiska svårigheterna förstärkts för många företagare och privatpersoner, vilket bidragit till att antalet motiverade gärningsmän ökat och bankrånarnas sociala sammansättning ändrats något.

När antalet rån ökade som en följd av detta – och efter att också de första av 1989 års rånare återvänt till marknaden (medianstraffet ligger på 2,5 år, vilket med två-tredjedels-frigivning betyder ca 1 år och 8 månaders "inkapacitering") – började en ond cirkel med hög accelerationstakt etableras. Till detta skall läggas att när rånarna satt i fängelse, delgav de också andra, mindre erfarna kolleger sina hantverksfärdigheter.

Denna förklaringsmodell är inte fullständig. Den säger inte heller något om hur den onda cirkeln bryts – en viktig fråga eftersom ökningstakten mattades av redan år 1992. En delförklaring kan vara att antalet bankkontor är begränsat. Det är också möjligt att 1991 års ökning betyder att de mest brottsutsatta bankkontoren slogs ut. Slutligen kan rånökningen till en del vara

ett modedefenomen – som ju per definition inte varar beständigt.

Oberoende av detta vill jag också peka på ett annat fenomen som har med upprustningen av bankkontoren att göra. Sedan 1992 har ett antal förebyggande åtgärder vidtagits. I och med att sättet att genomföra ett överfallsrån idag är känt för en stor del av bankpersonalen, kommer de preventiva insatserna och minskningen av antalet bankkontor, som följer i bankkrisens spår, att innebära att de potentiella rånarna i stället riktar sina nyinlärda färdigheter mot andra objekt – kiosker, butiker, bensinstationer osv. Detta är ett välkänt fenomen i kriminalpolitiska interventionsprogram och konsekvenserna kan här bli ohyggliga.

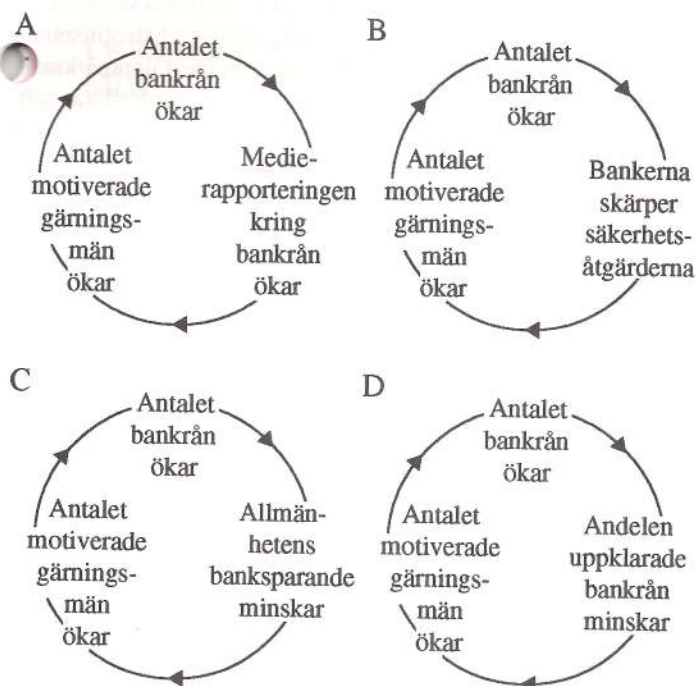
Kauko Aromaa

Uppgifter till texten BANKRÅN I FINLAND

13. I texten sätts förändringarna av den finska förundersökningslagen i samband med det ökade antalet bankrån. Vad säger artikelförfattaren om detta samband?

- A Det kan efter de kompletterande undersökningar som genomförts betraktas som helt vederlagt.
- B Det bygger på ett preliminärt antagande vars sanningshalt ännu inte kunnat prövas.
- C Det bekräftas av vissa undersökningsresultat men motsägs samtidigt av andra rön.
- D Det har visserligen kunnat beläggas, men de två faktorerna står ändå inte i ett ömsesidigt beroende.

14. Vilket av nedanstående orsakssamband har stöd i författarens redogörelse?

15. Vilken önskad bieffekt kan enligt texten uppstå till följd av att bankerna skärper sina säkerhetsåtgärder?

- A Ett bankrån framstår som en än större utmaning för eventuella gärningsmän.
- B Säkerhetsrutinerna blir kända för allmänheten och de potentiella rånarna.
- C Bankerna blir mindre tillgängliga också för de vanliga kunderna.
- D Risken att andra inrättningar ska utsättas för rån ökar.

16. Vilken är den övergripande fråga som artikeln syftar till att besvara?

- A Hur har den ekonomiska krisen påverkat egendomsbrottsligheten i Finland?
- B Varför har bank- och postrånen ökat så kraftigt i Finland?
- C Vilka är de grundorsaker som skapar en bankrånare?
- D Varför begås så många bank- och postrån i Finland av tidigare ostraffade?

ÄLDRE OCH FOLKHÄLSA

Det senaste decenniet har begreppet folkhälsa fått ett uppsving, trots att det emellanåt betraktats med viss skepsis från en hel del håll. Folkhälsa utmanar nämligen medikaliseringen av hälsan, och fokuserar istället på sociala och ekonomiska aspekter på människors liv.

Folkhälsoarbetet var mycket framgångsrikt i slutet av förra seklet och i början av innevarande århundrade. Epidemier kunde motverkas, infektionssjukdomarnas härjningar minskade.

De stora framstegen inom den kliniska medicinen bidrog till att folkhälsoperspektivet så småningom hamnade i skymundan. Det tidigare medvetandet om att sjukdom kunde härledas till fysisk och social miljö och kunde bekämpas med folkhälso-kampanjer förlorade i styrka och ersattes av individuell behandling och användning av högteknologi.

Nu har folkhälso tanken kommit tillbaka. Avstampet kan sägas vara den folkhälso rapport som socialstyrelsen tog fram 1987 som en följd av regeringens proposition 1984/85:181 om utvecklingslinjer för hälso- och sjukvården. Sedan följde Folkhälso-gruppens arbete. Folkhälsoinstitutet började sin verksamhet 1992. Socialstyrelsen får en folkhälsoenhet, landstingen bygger upp folkhälsoenheter med hälsoplanerare ute i kommunerna. På Karolinska Institutet bildas en institution för folkhälsovetenskap, och man avser även att starta en "School of Public Health", osv.

Aids-epidemin bidrog till att reaktivera hälsoupplysningen, liksom en samhällsutveckling som vänt under de senaste 10 åren, med ökande klyftor mellan grupper i samhället, och därmed ökande antal människor som lever på marginalen.

Oavsett nivå är det i stort sett samma målsättning inom folkhälsoarbetet som återkommer – man inriktar sig på riskbeteenden eller riskfaktorer som alkohol, tobak och kost, eller man inriktar sig på målgrupper – främst barn och ungdom, men även kvinnor.

Ett mycket märkligt förhållande är att de äldre inte identifierats som en grupp där folkhälsoarbete är av betydelse. Trots att de äldre t.ex. står för cirka två tredjedelar av samtliga vård dagar inom sjukvården.

Det finns säkert många anledningar till varför inte äldre uppmärksammas i folkhälso sammanhang. Det förekom tidigare några misslyckade kampanjer med klart paternalistiska inslag. Känsligheten för att vara mästrande mot äldre kan ha ökat på senare år, vilket kanske återspeglar en viss respekt. Men till syvende och sist finns det nog en hel del slentriantänkande som går ut på att det är för sent att göra något.

Nu kan man argumentera att åtgärder riktade mot äldre ryms inom de riskbeteenden eller riskfaktorer som anses ha högsta prioritet, men i den mån målgrupper identifieras kommer äldre alltid i andra hand.

Att insatserna för äldre trots allt kan förefalla mindre än de i själva verket är, beror på att mycket av förebyggande arbete med äldre inte identifieras som just folkhälsoarbete. Ett exempel är hemhjälpen. Men den mångåriga neddragningen av hemhjälpen är raka motsatsen till förebyggande arbete. Den tidigare inriktningen (och den som fortfarande gäller i Danmark) var att nå många äldre och där både den praktiska hjälpen och den sociala kontakten var av betydelse. Man kunde gripa in innan något allvarligt utvecklade sig (= primär och sekundär prevention). Idag kommer insatsen först då problemen redan visat sig.

Det finns vissa fundamentala begrepp inom folkhälsoområdet varav kunskap och attityder är två. När det gäller hälsoupplys-

ning är gången att för att ändra någons beteende måste man först ändra attityden, och för att göra det måste man först förmedla kunskap.

Ska man döma efter vad man läser i tidningen och vad s.k. samhällsvetare skriver, förefaller kunskapsbrist vara det stora problemet. Att sprida kunskap är givetvis en grundförutsättning. Men det är tveksamt om den stora utmaningen finns på kunskapssidan. Informationen måste kopplas till andra strategier, t.ex. motivationsstärkande och samhälleliga insatser. Det kan illustreras med data som tagits fram av psykolog John Stanich vid Äldrecentrums sektor för socialgerontologi. Han arbetar med projektet HALSA som bedrivs med ekonomiskt stöd från forskningsprogrammet "Kultur i vården". År 1991 genomfördes en omfattande studie av hälsoattityder, hälsobeteende och hälsofaktorer hos äldre i form av en postenkät till ett representativt urval personer i åldern 65 till 74 år i Stockholms län.

John Stanich har funnit att de äldre som hade en god hälsa svarade i högre grad att de skulle kunna följa läkarrekommendationer, även om de inte trodde på deras effektivitet. De med sämre hälsa däremot, hade en mer positiv inställning till nyttan av förbyggande hälsoaktiviteter, samtidigt som de i lägre utsträckning ansåg att de skulle kunna följa läkarens rekommendationer.

Det visar sig inte vara i fråga om kunskap som det brister hos dem som kanske skulle behöva använda sig av diverse aktiviteter för att förbättra sin hälsa. Det är förmågan eller motivationen att kunna genomföra det hela som saknas.

Mer specifikt har vi i projektet HALSA tittat på de äldres inställning till att "äta speciell mat" som var en av tio punkter i en lista med förebyggande aktiviteter. Man kunde då identifiera fyra grupper som med en anspelning på en helt annan verksamhet skulle kunna kallas aktivt troende, passivt troende, aktivt tvivlande och passivt tvivlande. Dvs. aktivt troende är personer som tror på att speciell mat kan förebygga hälsoproblem och som samtidigt enligt egen uppgift skulle ha lätt att följa en läkarrekommendation om att äta speciell mat. De passivt troende skulle således tro på metoden att äta speciell mat, men skulle finna det svårt att praktisera den själva. De aktiva tvivlarna tror inte på metoden men skulle ändå praktisera den relativt enkelt. Och slutligen har vi de passiva tvivlarna som inte tror på metoden och som skulle finna det svårt att praktisera den själva. De fyra grupperna skiljer sig åt både ifråga om hälsoattityder, hälsobeteende och hälsotillstånd.

De aktivt troende (49 procent) är de som mest uppmärksammar sin hälsa och diverse hälsobeteenden. De kontrollerar salt, socker och fetthalt i maten i högre utsträckning än de övriga och de försöker även begränsa konsumtionen av detta. De äter också mer fiberrik kost. De tar även del av hälsoinformation i högre utsträckning och ägnar sig mer åt egenvård.

De passivt troende (13 procent) har i högre utsträckning oregelbundna måltider. Man är i större utsträckning utan mat under dagen för att istället äta mer under kvällen, man tröstäter mer och äter framför allt mer godsaker, kaffebröd etc. Sammantaget ger det bilden av en grupp som har svårt att ändra dåliga vanor.

Passiva tvivlare (10 procent) är en grupp vars hälsa förbättrats under det senaste året. De aktiva tvivlarna (28 procent), slutligen, är mest tillfredsställda med sin egen hälsa. De är också mest tillfredsställda med sina matvanor, har färre rapporterade hälsoproblem, och använder sig av sjukvården i lägst utsträckning. Å andra sidan har de sämre matvanor än de övriga grupperna, informerar sig minst om hälsofrågor och reflekterar minst

över sitt eget hälsotillstånd.

Ungefär hälften (dvs. de aktivt troende) uppvisar ett hälso-beteende som borde glädja varje hälsoplanerare. Men bland den andra hälften illustreras lite av folkhälsoarbetets dilemma. Ska man satsa sitt krut på dem med bästa hälsan men som har dåliga (mat)vanor, bara därför att deras beteende kan leda till dålig hälsa längre fram? Denna grupp säger ju samtidigt att det skulle vara lätt att följa en läkarrekommendation (även om man inte tror på den). Eller motsvarar denna grupp den "faster" eller "moster" som varje rökare kan plocka fram – som rökte ett paket om dagen och var frisk som en nötkärna ända tills hon dog vid 96 års ålder? En riktad folkhälsosatsning som involverar dessa äldre skulle alltså kunna vara lättare att genomföra, men man skulle ha svårt att

avläsa en förbättrad hälsa (t.ex. vid en utvärdering). Effekten skulle eventuellt visa sig mycket senare, om interventionen lyckats motverka sjukdom på lång sikt.

Eller är det så att man främst bör inrikta sig på dem med dåliga hälsovanor och med sämre hälsa? Eftersom dessa personer anser sig ha svårt att följa en läkarrekommendation (vare sig man tror på effekten eller ej) blir utmaningen större för dem som arbetar med hälsoförebyggande arbete.

Frågorna ovan är något tillspetsade, men de visar på hur man kan göra en uppdelning i olika riskgrupper, och sedan fördjupa kunskapen beroende på det perspektiv man väljer.

Lars Andersson

Uppgifter till texten ÄLDRE OCH FOLKHÄLSA

17. Vad kännetecknar arbetet för folkhälsa, enligt textens beskrivning?
 - A Inriktningen på samspelet mellan friskt och sjukt.
 - B Inriktningen på den enskilda individen.
 - C Inriktningen på samspelet mellan människa och omgivning.
 - D Inriktningen på grupper med låg vårdkonsumtion.
18. I den refererade undersökningen identifierades "aktiva" och "passiva" bland de medverkande. Vad var avgörande för denna indelning, om man ser till de undersökta personerna?
 - A I vilken mån de hade anledning att förbättra sin hälsa.
 - B I vilken mån de satte tilltro till läkarrekommendationer.
 - C I vilken mån de intresserade sig för den egna hälsan.
 - D I vilken mån de trodde sig kunna ändra sitt beteende.
19. Vad är enligt texten en viktig anledning till att de äldre inte uppmärksammats som en angelägen grupp i folkhälsoarbetet?
 - A Gruppens svårigheter att göra sig hörd.
 - B Satsningen på primär- och sekundärvård.
 - C Gruppens utsatthet för sociala nedskärningar.
 - D Myndigheternas bristande intresse.
20. Om vi utgår från HALSA-undersökningens terminologi – vilka två äldregrupper utgör då den största utmaningen för folkhälsoarbetet, enligt författaren?
 - A De aktivt och passivt troende.
 - B De aktivt och passivt tvivlande.
 - C De aktivt troende och tvivlande.
 - D De passivt troende och tvivlande.